

ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ 1215 Р. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

THE MAGNA CARTA OF 1215 AND ITS INFLUENCE IN SHAPING FUNDAMENTAL VALUES OF EUROPEAN LEGAL CULTURE

Качур В.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

У статті розглядається вплив Великої хартії вольностей 1215 р. на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури. Демонструється, як окремі статті цього конституційного акта отримали подальший розвиток в інших актах Британської конституції під час англійської революції XVII ст. Показано значення документа для державно-правового розвитку колишніх монополій Англії у Північній Америці.

Ключові слова: Велика хартія вольностей, правові цінності, правова культура, принципи права, права людини.

В статье рассматривается влияние Великой хартии вольностей 1215 г. на формирование фундаментальных ценностей европейской правовой культуры. Демонстрируется, как отдельные статьи настоящего конституционного акта получили дальнейшее развитие в других актах Британской конституции во время английской революции XVII века. Показано значение документа для государственно-правового развития бывших монополий Англии в Северной Америке.

Ключевые слова: Великая хартия вольностей, правовые ценности, правовая культура, принципы права, права человека.

The article examines influence of Magna Carta of 1215 to formation of fundamental values of European legal culture. Demonstrated how individual articles of constitutional act further developed in other acts of British constitution during English Revolution of XVII century. The importance of document for state and legal development of former monopoly of England in North America is defined in article.

Key words: The Magna Carta, legal value, legal culture, principles of law, human rights.

Актуальність теми. Нинішня Європа побудована на трисидних цінностях: природні права людини, демократія (для Європи – це ліберальна демократія) та верховенство права. Ці цінності взаємопов'язані між собою. Не може бути справжньої демократії, якою є ліберальна демократія, без урахування і реалізації природних прав людини, не може бути верховенства права, якщо не реалізовані права людини. В основі цих цінностей лежить ядро – свобода [1]. Із цими словами важко не погодитися, однак можна тлумачити їх надзвичайно широко. Адже однозначно відповісти на питання, які саме державно-правові явища на сьогоднішній день складають фундаментальні цінності європейської правової культури, досить важко. Скільки дослідників, стільки й підходів до його вирішення.

Серед кращих зразків розвитку ліберальної правничої думки та політико-юридичних документів, які допомогли б вирішити це питання, укладачі «Антології лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права» назвали Велику хартію вольностей 1215 р. [2, с. 2] – правову пам'ятку, яка цього року відзначила свій 800-літній ювілей і певним чином вплинула на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури.

Огляд літератури показав, що дослідженням державно-правової історії Англії XIII ст., як правило, займалися представники історичної науки. Серед них можна виділити такі головні напрями досліджень, як: 1) історіографічні (В.М. Авлієв, З.Ю. Наранова [3], О.В. Астаф'єва [4], Г.П. Мягков [5] та ін.); 2) дослідження англійського парламентаризму (Н. Адамович [6], О.В. Гутнова [7] та ін.); 3) дослідження, безпосередньо присвячені Великій хартії вольностей (Д.М. Петрушевський [8] та ін.).

Щодо вчених-правників, то головні відомості про Велику хартію вольностей ми можемо почерпнути, зазвичай, із курсів лекцій, навчальних посібників та підручників, або з матеріалів конференції, приуроченої до 800-річчя прийняття цієї важливої частини Британської конституції [9].

Усе частіше згадки про Велику хартію вольностей 1215 р. можна зустріти у наукових публікаціях, присвячених методології дослідження державно-правових явищ

загалом (А.М. Афанасьєв [10], Д.М. Казарян [11], В.А. Цигановкін [12]), правам людини (А.Х. Абашидзе, О. А. Ручка [13], Е.Ю. Балаян [14], В.М. Гаврилов [15], О.М. Гребонкін [16], А.В. Пеньковська [17], А. Рагімова [18]).

До когорти дослідників також долучилися і представники політологічної науки (В.К. Белозеров [19], О.А. Воробйов [20], І.І. Санжаревський [21]).

Відтак низка питань дослідження впливу цієї правової пам'ятки на становлення правових цінностей Європи і надалі залишається відкритою. Про це свідчить і твердження В.С. Макаруча про те, що «сьогоднішня історична доба... змушує українських науковців по-новому вчитуватися в тексти відомих історичних документів..., які, будучи укладені в критичних, а отже, обмежених у часі умовах, на десятиліття й сторіччя вперед визначили поступальний розвиток держав і народів світу...» [22, с. 31].

Повний текст Великої хартії вольностей (далі – ВХВ) нараховує 63 статті, аналіз яких дозволяє досить чітко оцінити соціально-політичне становище та причини невдоволення населення тогочасної Англії. Однак метою статті є показати вплив Великої хартії вольностей 1215 р. саме на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що сьогодні серед науковців відсутня єдність щодо групування статей ВХВ. Так, Є.В. Гутнова виділяє 4 статті, присвячені Уельсу та Шотландії, 3 – питанням церкви, 30 – інтересам духовних та світських баронів, 7 – інтересам рицарства та фрігольдерської верхівки, 3 – інтересам міщан, 16 – покращенню діяльності судово-адміністративних органів уряду, що виражали інтереси рицарства та міщан, а також частково баронів [7, с. 281–282].

О.М. Трикоз пропонує всі статті ВХВ розділити на ті, що виражають інтереси лише баронів, і статті, які виражають інтереси всіх вільних. Водночас вона пропонує розбити їх на чотири основні групи: 1) статті, що відображають матеріальні інтереси різних соціальних прошарків (ст. 2–13; 15; 16; 26; 27; 29; 33; 35; 37; 41; 43; 44; 46–48; 60); 2) статті, які підтверджують раніше існуючий або заново створюваний порядок роботи судових та адміністра-

тивних органів, а також попереджують зловживання королівського апарату у центрі і на місцях (ст. 17–25; 28; 31; 32; 34; 36; 38–40; 42; 45; 54); 3) статті, які претендують на встановлення нових політичних порядків, зокрема на обмеження королівської влади, або конституційні статті (ст. 12; 14; 61); 4) статті, які вміщують декларативні, тимчасові положення, що стосуються процесуальних форм, гарантій, строків проведення приписів хартії у життя (ст. 1; 49–52; 55–59; 62; 63). Такі тимчасові та допоміжні положення, зазвичай, супроводжують будь-який «мирний договір» [23]. Однак поза її увагою залишилася ст. 30, яку можна віднести до першої групи. Крім того, М.М. Страхов до статей, які можна було використовувати у боротьбі проти центральної влади, відносить і ст. 34, ставлячи її в один ряд зі ст. 12; 14; 61 [24, с. 18].

В.Г. Графський запропонував групувати статті ВХВ за сферами регулювання: 1) права церкви (ст. 1); 2) права і вольності баронів та інших вільних людей (ст. 7–13; 16; 21; 36; 37; 39; 41; 42; 44; 46; 60); 3) гарантії забезпечення прав і вольностей зі сторони короля (ст. 20; 34–36; 38; 40; 45); 4) зміна заповідного режиму лісів та річок (ст. 47; 48); 5) гарантії дотримання хартії зі сторони баронів (ст. 61) [25, с. 287–290]. І.М. Астафьев пропонує тотожне групування, однак у редакції ВХВ 1255 р. [26, с. 321–323].

Цікавим до групування статей ВХВ є підхід Н.О. Крашеніннікової, яка у навчально-методичному посібнику з історії держави і права зарубіжних країн пропонує читачам засвоїти головні положення цього документа у вигляді двох груп: 1) права і привілеї окремих станових груп середньовічної Англії (ст. 2; 3–5; 6–8; 9; 12; 13; 15; 16; 28; 29; 35; 37; 41; 42; 60) [27, с. 123–128] та 2) «конституційні» положення Хартії, направлені на впорядкування діяльності адміністративних та судових органів країни (ст. 17–22, 24, 34, 36, 38, 39, 40, 52, 55, 61) [27, с. 128–137].

Незважаючи на те, що ВХВ, на думку Д.М. Петрушевського, є суто діловим документом, що містить точні формулювання досить конкретних за своїм змістом положень, відтак шукати декларації загальних принципів є марною справою [8, с. 51]. Їх необхідно шукати не у змісті ВХВ, а в тих змінах, які відбулися у соціально-політичному устрої цієї країни, що призвели до формування фундаментальних цінностей сучасної європейської правової культури.

Те, що ВХВ і надалі залишається одним із конституційних актів неписаної британської конституції, свідчить про зародження такої цінності в тогочасній Англії, як принцип конституціоналізму [11; 28, с. 47]. Ми не погоджуємося із авторами, які, не заперечуючи історичне значення таких актів, вважають, що більшість їх норм, які мають практичне, а не декларативне значення, відмінні більш пізніми актами парламенту і норми початкових актів пристосовані до реальних умов [29, с. 59–60]. Правники, які займаються розвідками конституційного права зарубіжних країн, відносять ВХВ до джерел британської конституції, що складають її Statute Law [30, с. 400].

ВХВ уперше проголосувє в Англії принцип верховенства права у своїх формулах [2, с. 8]. Серед них слід згадати ст. 28, 29, 30, 31, скеровані проти свавілля чиновників.

Серед положень цього документа ми можемо зустріти принципи, що стосуються діяльності державного апарату, як-от: принцип професіоналізму посадових осіб (ст. 45), принцип законності (відповідності дій посадових осіб закону – ст. 28, 29), зародження представницької демократії (ст. 12; 14) та принцип розподілу влад (про недопущення суміщення в руках однієї особи адміністративної та судової влади (ст. 24). Як влучно зауважив Д.М. Петрушевський, «Англія переходила у нову фазу політичного існування, рішуче поривала з традиціями «варварської» державності... і ставала правовою державою. Правда, це був лише перший крок..., за яким прослідували інші..., які привели до реорганізації державного ладу на засадах народного представництва» [8, с. 52].

Значну групу статей становлять принципи здійснення судочинства та інші процесуальні гарантії (принцип незалежності судової влади – ст. 24; принцип неупередженості при розгляді судових справ – ст. 18, 19, 38; територіальна підсудність – ст. 17). Заслугує на увагу ст. 20, яка встановила співрозмірність покарання вчиненому протиправному діянню.

Однак найважливішими статтями ВХВ прийнято вважати ст. 39 і ст. 40, як заклали «фундамент так званої громадянської свободи» [8, с. 40]. Їхнє значення є настільки значущим для становлення прав людини, що ми дозволимо собі викласти їх дослівно: «Жодну вільну людину не може бути схоплено, ув'язнено, позбавлено власності чи вольностей, оголошено злочинцем, піддано вигнанню чи в будь-який інший спосіб позбавлено юридичних прав, а також жодне рішення не буде винесено стосовно неї, ні жодне – стосовно засудження її, інакше ніж на підставі правомірного судового рішення рівних їй перів або на підставі закону, що діє в країні (ст. 39). Ми не продаватимемо жодній людині, ми не відмовимо жодній людині чи не відстрочимо для жодної людини – ні правосуддя, ні відновлення права (справедливості) (ст. 40)» [2, с. 227].

І якщо на початку XIII ст. вони були лише статтями, що відносилися до судочинства, то в XVII ст. під час революції вони отримали більш широкий зміст і були покладені в основу таких важливих актів англійської історії, які обмежували владу корони і проголошували права і свободи підданих. Напередодні революції вона широко використовувалася для обґрунтування вимог демократичних прав та свобод і права боротися проти королівської тиранії (Петиція про права 1626 р. і Велика ремонстрація 1641 р. [31]). Згодом низка статей ВХВ отримала розвиток в Habeas Corpus Act 1679 р. та Біллі про права 1689 р. [32].

Варто також погодитися з Г.П. Мягковим, який стверджує, що «описаний ідеологічний феномен з'явився не лише на батьківщині Хартії..., але долаючи національні кордони, захопив англійські колонії і країни континенту... Вона перетворилася в своєрідний «ящик Пандори», з якого в різних політичних умовах, на різних етапах історії європейських народів політики, юристи, професійні історики «діставали» із нього аргументи для обґрунтування своїх політичних прагнень» [5, с. 135]. Схожий висновок ми можемо зустріти й у А.Ф. Ковалю, який, наводячи витяги із ВХВ, стверджує, що вони «підтверджують кардинальну зміну життя суспільства спочатку на території Англії, а згодом ця тенденція поступово поширюватиметься і в Голландії, і у Франції, і в інших державах Європи та світу» [28, с. 48]. Достатньо згадати і про такі колишні колонії Великої Британії, як Сполучені Штати Америки [33, с. 20; 34] та Канада [35, с. 90], які свого часу також реціпіювали британську конституцію, в якій Велика хартія вольностей вважається її першим конституційним актом.

Висновки. Таким чином, Велика хартія вольностей, яка цього року відсвяткувала свій 800-літній ювілей, стала першою правовою пам'яткою, яка уособила в собі такі фундаментальні правові цінності європейської правової культури, як принципи конституціоналізму, верховенства права, організації та побудови державного апарату на засадах законності, професіоналізму, зародження правової держави та представницької демократії, принципу розподілу влад, передбачила низку процесуальних гарантій та стала першим документом середньовічної Європи, яка закріпила права людини. І якщо на початку XIII ст. Велика хартія вольностей мала лише форму королівського пожалування, то напередодні та під час англійської революції XVII ст. окремі її статті були використані у боротьбі проти королівського свавілля і тиранії й отримали розвиток у таких конституційних актах, як Habeas Corpus Act 1679 р. та Біль про права 1689 р. Крім того, Велика хартія вольностей 1215 р. вплинула на державно-правовий розвиток інших європейських держав та колишніх північноамериканських колоній самої Англії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Демократичні цінності Європи. Пам'ятка користувачеві. – [Електронний ресурс] / Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка. Центр європейських ініціатив. – Режим доступу: http://ukrcei.org/uploads/files/default/demokraticzni_cinnosti_evropi.pdf.
2. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права [Текст] / [Упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд]; [відп. ред. С. Головатий]; [Наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко]; [Вст. сл. С. Головатий]. – К.: «Книги для бізнесу», 2008. – 992 с.
3. Авлиев В., Наранова З. К вопросу об историографическом аспекте Великой хартии вольностей. – [Електронний ресурс] / В. Авлиев, З. Наранова // Science Time. – 2015. – № 5 (17). – С. 13–15. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-istoriograficheskoy-aspekte-velikoy-hartii-volnostey>.
4. Астафьева А. Проблема формирования конституционного строя в Англии в освещении британской историографии последней трети XIX – начала XX в.в.: автореферат дис. ... кандидата истор. наук: 07.00.09 / А. Астафьева; [Омский государственный ун-т]. – Омск, 2002. – 24 с.
5. Мягков Г. Magna Carta Libertatum в поле российской науки: зарождение традиции изучения. – [Електронний ресурс] Г. Мягков // Вестник экономики, права и социологии. – 2015. – № 2. – С. 134–139. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/magna-carta-libertatum-v-pole-rossiyskoy-nauki-zarozhdenie-traditsii-izucheniya>.
6. Адамович Н. Д. Петрушевський і дослідження англійського парламентаризму. – [Електронний ресурс] / Н. Адамович // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 73. – С. 83–85. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_37.
7. Гутнова Е. Возникновение английского парламента: Из истории английского общества и государства XIII века [Текст] / Е. Гутнова. – М.: Изд-во: МГУ, 1960. – 560 с.
8. Петрушевский Д. Великая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века [Текст] / Д. Петрушевский. [Изд. 2-е]. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых. – 1918. – 176 с.
9. Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей) [Текст]: матеріали XXXIII Міжнар. іст.-прав. конф., 17–20 верес. 2015 р., с. Коблеве / Міжнар. асоц. істориків права, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Секція історії держави і права наук. ради НАН України по координації фундам. прав. дослідж.; [редкол.: І. Усенко (голова) та ін.]. – Київ; Херсон: Д. Гринь, 2015. – 429 с.
10. Афанасьев А. Аксиологический подход к концепции прав человека. – [Електронний ресурс] / А. Афанасьев // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2010. – № 3 (15). – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/aksiologicheskii-podhod-k-kontseptsii-prav-cheloveka>.
11. Казарян Д. Аксиологические корни конституций западноевропейских стран. – [Електронний ресурс] / Д. Казарян // Вопросы современной юриспруденции / Сб. ст. по материалам XXXV междунар. науч.-практ. конф. № 3 (35). – Новосибирск: Изд. «СибАК», 2014. – 170 с. – Режим доступу: <http://sibac.info/13978>.
12. Цыгановкин В. Институционный метод регулирования, как признак правового государства. – [Електронний ресурс] / В. Цыгановкин // Вестник РГГУ / Серия «Юридические науки». – 2014. – № 9 (131). – С. 29–34. – Режим доступу: http://www.rsuh.ru/upload/main/vestnik/eup/9_2014.pdf.
13. Абашидзе А., Ручка О. Европейская социальная хартия – первоначальная и пересмотренная: состояние и перспективы. – [Електронний ресурс] / А. Абашидзе, О. Ручка // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция. – 2014. – № 1. – С. 7–16. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/evropeyskaya-sotsialnaya-hartiya-pervonachalnaya-i-peresmotrennaya-sostoyanie-i-perspektivy-chast-pervaya>.
14. Балаян Э. Отдельные конституционно-правовые аспекты проблемы взаимоотношений государства и индивида в контексте защиты прав человека. – [Електронний ресурс] / Э. Балаян // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2014. – № 2 (58). – Т. 2. – С. 268–274. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/otdelnye-konstitutsionno-pravovye-aspekty-problemy-vzaimootnosheniya-gosudarstva-i-individa-v-kontekste-zaschity-prav-cheloveka>.
15. Гаврилов В. Права и свободы человека: проблемы теории. – [Електронний ресурс] / В. Гаврилов // Вестник экономики, права и социологии. – 2012. – № 4. – С. 133–136. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/prava-i-svobody-cheloveka-problemy-teorii>.
16. Гребенкин А. Право на свободу и личную неприкосновенность в законодательстве XIII–XVIII в.в. – [Електронний ресурс] / В. Гребенкин // Научно-исследовательские публикации. – 2014. – № 8 (12) – С. 67–73. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/pravo-na-svobodu-i-lichnyuyu-neprikosnovennost-v-zakonodatelstve-xiii-xviii-vv>.
17. Пеньковская А. История развития правовой охраны основных прав и свобод человека. – [Електронний ресурс] / А. Пеньковская // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Право. – 2013. – № 1. – С. 199–206. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-razvitiya-pravovoy-ohrany-osnovnyh-prav-i-svobod-cheloveka>.
18. Рагимова А. Права человека: проблемы остаются. – [Електронний ресурс] / А. Рагимова // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2012. – № 26. – С. 31–36. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/prava-cheloveka-problemy-ostayutsya>.
19. Белозеров В. Как формируются и реализуются политические доктрины. – [Електронний ресурс] / В. Белозеров // Власть. – 2013. – № 10. – С. 127–131. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kak-formiruyutsya-i-realizuyutsya-politicheskie-doktriny>.
20. Воробьев А. Историческая динамика методологического осмысления оппозиционности, как атрибута политического процесса. – [Електронний ресурс] / А. Воробьев // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2012. – № 12 (116). – С. 407–413. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskaya-dinamika-metodologicheskogo-osmysleniya-oppozitsionnosti-kak-atributa-politicheskogo-protssesa>.
21. Санжаревский И. Политическое управление и пропорциональность института власти. – [Електронний ресурс] / И. Санжаревский // Известия Саратовского университета. Серия: Социология. Политология. – 2013. – № 1 (том 13). – С. 78–81. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskoe-upravlenie-i-proportsionalnost-instituta-vlasti>.
22. Макарчук В. Велика хартия вольностей (1215 р.) – відоме і малопомітне [Текст] / В. Макарчук // Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей): матеріали XXXIII Міжнар. іст.-прав. конф., 17–20 верес. 2015 р., с. Коблеве / Міжнар. асоц. істориків права, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, секція історії держави і права Наук. ради НАН України по координації фундам. прав. дослідж.; [редкол.: І. Усенко (голова) та ін.]. – Київ; Херсон: Д. Гринь, 2015. – С. 29–35.
23. Трикоз Е. «MAGNA Carta Libertatum». – [Електронний ресурс] / Учебный портал Web-local. – Режим доступу: <http://web-local.rudn.ru/web-local/prep/rj/index.php?id=231&p=18879>.
24. Страхов Н. Государство и право феодальной Англии [Текст]: Конспект лекций для студентов Харьковского юридического института / Н. Страхов; [Отв. за вып. А. Рогожин]; [Харьковский юридический институт]. – Харьков, 1964. – 55 с.
25. Графский В. Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М), 2001. – 744 с.
26. Астафьев И. Великая хартия 1215 г.: английский миф? – [Електронний ресурс] / И. Астафьев // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – Выпуск 11 (79). – С. 318–324. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/velikaya-hartiya-1215-g-angliyskiy-mif>.
27. История государства и права зарубежных стран [Текст]: Учебно-методическое пособие / [Отв. ред. проф. Н. Крашенинникова]. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – 320 с.

28. Коваль А. Еволюція прав людини та значення Великої хартії вольностей для життя сучасного суспільства [Текст] / А. Коваль // Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей) : матеріали XXXIII Міжнар. іст.-прав. конф., 17–20 верес. 2015 р., с. Коблеве / Міжнар. асоц. істориків права, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, секція історії держави і права Наук. ради НАН України по координації фундам. прав. дослідж.; [редкол.: І. Усенко (голова) та ін.]. – Київ; Херсон: Гринь Д., 2015. – С. 44–51.
29. Конституции зарубежных государств [Текст]. Учебное пособие. – М.: Издательство БЕК, 1996. – 432 с.
30. Конституционное право зарубежных стран. – [Электронный ресурс] : Учебник для вузов / [Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М. Баглая, д. ю. н., проф. Ю. Лейбо и д. ю. н., проф. Л. Энтина. – М. : Норма, 2004. – 832 с. – Режим доступа: <http://krasinskiy.ru/Baglai.pdf>.
31. Тиковенко О. Великая хартия вольностей 1215 г. и ее историческое значение. – [Электронный ресурс] / О. Тиковенко // Правовое обеспечение инновационного развития общества и государства: материалы междунар. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов. Минск, 29–30 окт. 2010 г. – Минск, 2011. – С. 23–24. – Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/33721>.
32. Тагунов Д. Великая хартия вольностей 1215 г. – [Электронный ресурс] / Д. Тагунов // Белорусская юридическая энциклопедия: В 4 т. – Т. 1. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – С. 170–172. – Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/46627>.
33. Кириченко В. Велика хартія вольностей – міф чи право – погляд із континенту [Текст] / В. Кириченко // Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей) : матеріали XXXIII Міжнар. іст.-прав. конф., 17–20 верес. 2015 р., с. Коблеве / Міжнар. асоц. істориків права, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, секція історії держави і права Наук. ради НАН України по координації фундам. прав. дослідж.; [редкол.: І. Усенко (голова) та ін.]. – Київ; Херсон: Гринь Д., 2015. – С. 15–21.
34. Малишко В. Велика хартія вольностей 1215 року і становлення конституційного права в США [Текст] / В. Малишко // Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей): матеріали XXXIII Міжнар. іст.-прав. конф., 17–20 верес. 2015 р., с. Коблеве / Міжнар. асоц. істориків права, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, секція історії держави і права Наук. ради НАН України по координації фундам. прав. дослідж.; [редкол.: І. Усенко (голова) та ін.]. – Київ; Херсон: Гринь Д., 2015. – С. 36–43.
35. Ившина И. Элементы и форма канадской конституции [Текст] / И. Ившина // Вестник ВятГГУ. – 2005. – № 13. – С. 88–92.